

REPORTS

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԶԱԲԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻԲՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ*

Լոյս Ծորն (1863–1945), որ 1916–1922 Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետն էր, 1938-ին լոյս տեսած «Ճշմարտութիւնը Խաղաղութեան Դաշնագիրներուն մասին» իր գիրքին մէջ խոստովանած է.

Եթէ մեր չարաշուք միջամտութիւնը կատարուած չլլար, հայերու մեծամասնութիւնը 1878-ին Սան Ստեֆանոյի դաշինքով դրուած պիտի լլար Ռուսական դրօշին տակ... բրիտանական կառավարութեան արարքն էր, որ անխուսափելիօրէն առաջնորդեց 1895–1897-ի, 1909-ի սարսափելի ջարդերուն եւ յոռեգոյնը՝ 1915-ի ողբակիցումին¹:

Ի դէպ Լոյս Ծորնէն առաջ 10 սեպտեմբեր 1895-ին Նիւ Եորք Թայմզ ազդեցիկ թերթը ողբակիցում կոչած էր համիտեան ջարդերը²:

Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե կաթողիկոսը Մեծ Եղեռնի առաջին օրերուն, ապրիլ 24-ի ձերբակալութիւններէն քանի մը օր ետք, հեռագիրներ դրկեց համաձայնական պետութիւններուն, որոնց շարքին Մեծն Բրիտանիոյ Ծորն Ե թագաւորին, որ չէզոք պետութեանց միջոցաւ առաջը առնեն հայոց բնաջնջման³: Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը Լոնտոնէն ուզեց, որ դաշնակից պետութիւնները յայտարարութիւն մը կատարեն հայկական ջարդերուն նկատմամբ⁴: Մինչ Մեծ Եղեռնը ահաւոր թափով ընթացք կ'առնէր, Ֆորէյն Օֆիսը պատեհ նկատեց

* Չեկուցվել է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում, 2016 թ. ապրիլի 2:

¹ **Lloyd George D.**, 1938, 1256-57, տե՛ս նաեւ Ազապի Նասիպեան, 1994, 12:

² **Another Armenian Holocaust.** Five Villages Burned, Five Thousand Persons Made Homeless, and Anti-Christians Organized. The New York Times, September 10, 1895.

³ F.O. 371/2488/55449:

⁴ F.O. 371/2488/53073:

սպասել մինչև որ յայտնի ըլլար թե Իտալական եւ Ամերիկեան կառավարութիւնները ի՞նչ պիտի ընէին: 12 մայիսին Գեորգ Ե կաթողիկոսին հեռագրեցին, թէ «իրենց ուշադրութեան ենթակայ է հայկական կացութիւնը»: Սակայն մինչև որ 18 մայիսին Լոնտոնի մօտ Ռուսիոյ դեսպանը չանդեց, թէ կայսրութեան հայկական հանրային կարծիքը գոհացնելու համար Ռուսիոյ կայսրութիւնը անձկագին կը փափաքի ունենալ հրապարակային յայտարարութիւն մը՝ ոչինչ ըրին⁵: Ի վերջոյ Գեորգ Ե-ի հեռագրի Լոնտոն ստացումէն 18 օրեր եւ ռուս դեսպանին պահանջէն 4 օրեր ետք՝ 22 մայիսին, հրապարակուեցաւ դաշնակիցներու ծանօթ յայտարարութիւնը՝ հայկական ջարդերը դատապարտող իբր մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ ոճիրներ, եւ Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութեան անդամները անձնապէս պատասխանատու համարող: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմէն ետք նացի եւ ճաբոնցի պատերազմական ոճրագործները դատելու համար այս յայտարարութիւնը յաղթական դաշնակիցներու, ներառեալ Բրիտանիոյ կողմէ, իբր օրինական նախընթաց ծառայեց Նիւրնպերկի եւ Թոքիոյի յօդուած 6(Գ)-ի եւ 5(Գ)-ի, առաւել Լոզանի մէջ թաղուած Սեւի դաշնագրի 230-րդ յօդուածը, որ կը նշէր, թէ Թուրքիա ջարդերը իրագործողները յանձնելու էր դաշնակիցներու կազմելիք միջազգային դատական ատեանին: Այս նախընթացի պարագան նշուած էր 15 մայիս 1948-ին ՄԱԿ-ի մարդկային իրաւանց խորհուրդի 3-րդ նստաշրջանի երկար տեղեկագիրին «Information Concerning Human Rights Arising from Trials of War Criminals» մէջ, եւ էջ 7-էն 15 անդրադարձ եղած էր Հայոց ջարդերուն եւ նշածս նախընթացներուն: Այս տեղեկագիրը 1982ին յայտնաբերեցինք՝ կապ պահելով ՄԱԿ-ի⁶ հայ գրադարանապետին հետ, որ նշեց, թէ թիւը փոխուած՝ մինչ այդ գաղտնի պահուած էր⁷:

Վերադառնալով Բրիտանիոյ, ան մեր Մեծ Եղեռնը օգտագործեց որպէսզի իր կայսրութեան ժողովուրդներուն ցոյց տայ, թէ ինք կը կռուէր արդար պատերազմ մը եւ ոչ թէ պատերազմ՝ նոր հողային կցումներու նպատակով, նաեւ գործածեց որպէս միջոց ազդելու մինչև 1917 պատերազմի չմտած ԱՄՆ-ի հանրային կարծիքի վրայ, պատերազմական ճիգը խթանելու եւ վարկաբեկելու իր թշնամիները: 1916-ին Լորտ Պրայսի կողմէ հրապարակուեցաւ պատմաբան Արնոլտ Թոյնայի «The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915–1916» կամ այսպէս կոչուած «Կապոյտ Գիրքը»: Տարիներ ետք Թոյնայի գրեց, թէ ինք եւ Լորտ Պրայս չէին գիտեր, թէ սոյն գիրքը լոյս տեսած է որպէս հակա-

⁵ F.O. 371/2488/59097:

⁶ E/CN.4/W.20 United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Third Session, Information Concerning Human Rights Arising from Trials of War Criminals.

⁷ **Zaven Messerlian**, «A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide», Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, էջ 465–476:

դարձություն Գերմանիոյ եւ Հրեական շրջանակներու, Ռուսիոյ մէջ կատարուած փոկրոմներու դէմ յարուցած ազգերու աղմուկին հակազդելու համար⁸:

Մարք Սայքսը 1916-ին Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան համար շատ կարեւոր «Արաբական գաղտնի 27 սեպտեմբեր 1916-ի տեղեկագիր»-ը պատրաստեց, ուր գերավարուած արաբ սպաներ կ'ըսեն, թէ իրենք տեղեակ էին, թէ տեղահանութիւն կը նշանակէր սպանդ: Հայատեաց Մարք Սայքս ուզեց, որ հայկական ջարդերուն մասին իր գտած նոր յայտնութիւնները տարածուին, ընդունելով հանդերձ, որ ինք քիչ նախատրամատրութիւն ունէր հայերուն համակրելու, բայց քանի թշնամին կոչեր կ'ուղղէր «Աստուծոյ եւ Մարդկութեան» անունով, պէտք էր հակազդել⁹:

Հայաստանը՝ Օսմանական Թուրք յուժէն ազատելու իրենց խոստումները հանրային կարծիքին համար էին լոկ, երբ Մուտրոսի դաշնագիրը ստորագրեցին՝ Ասիական Թուրքիա չմտան, զինաթափ չըրին, գոհացան Կ. Պոլսով: Ձերբակալեցին 142 իթթիհատական եւ այլ թուրք ղեկավարներ, որոնք հայոց ցեղասպանութեան մասնակցած էին, սակայն 23 հոկտեմբեր 1921-ի համաձայնութեամբ 2 անգլիացի սպաներու, վեց մալթացի աշխատաւորներու եւ անոնց յոյն կիներուն եւ զաւակներուն դէմ փոխանակեցին եւ երեք հերթով ազատ ձգեցին Թուրք ցեղասպանները¹⁰:

Քեմալական Թուրքիան երբ սեպտեմբեր 1920-ին Արեւելեան Հայաստան ներխուժեց, իրենց արտաքին գործոց նախարար Ահմէտ Մուխթար 8 նոյեմբերին խիստ գաղտնի շրջաբերական կը դրկէր Քեմալիմ Գարապէքիի պարզելով իրենց բուն նպատակը. «Հայաստանը գրադեցնում է տանկական բաւական ընդարձակ մի տարածութիւն, այդ իսկ պատճառով, անհրաժեշտ է ոչնչացնել այն ինչպէս քաղաքականապէս, նոյնպէս եւ մարմնապէս»¹¹: Ռազմական այս հրահանգը կը ցոյացնէ նաեւ քեմալական ցեղասպանական նկրտումները: Արդէն այդ կը պարզեն Ալեքսանդրապոլի մարզի գրաւման շրջանին եւ Արեւելեան Հայաստան ներխուժումին իրենց գործած նախնիները՝ Հայաստանի տարածքին 60 հազար հայ սպաննուած, 38 հազար վիրաւոր, իսկ Թուրքիոյ խորերը բշուած 18 հազար մարդու պարագան, որոնցմէ միայն 2800-ը ողջ մնացած էին:

Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան այս օրհասական ու ճգնաժամային պահուն Ալ. Խատիսեան Թիֆլիսի մէջ 19 նոյեմբերին բրիտանական ներկայացուցիչ գնդ. Սթոքսի դիմելով Բրիտանիոյ օժանդակութիւնը կը խնդրէր. 10 օրեր ետք Լոնտոնէն պատասխանը կու գար. «պարզ է, որ մենք չենք կարող մասնակցել որեւէ համաձայնութեան քեմալակաների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ Հա-

⁸ Arnold Toynbee, 1967, 149–151:

⁹ F.O. 371/2781/264888:

¹⁰ Լեւոն Վարդան, 1975, 224:

¹¹ Ղարիբջանեան Գ. Բ., Սարգսեան Ե. Կ., 1984, 2:

յաստան ոչ մի ուրիշ ընտրությամբ չունի, քանի որ սովետական Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը անկասկած կը լինի առելի փառ եղբ»¹²:

Տարօրինակ է, որ այդ օրերուն վարչապետ նշանակուած Սիմոն Վրացեան տարբեր բան կ'ըսէ. «Սթոքսը պատասխան տուեց Ֆորէյն Օֆիսի կողմից. Անգլիան ոչինչով չի կարող օգնել, Հայերին ոչինչ չի մնում անել, բայց եթէ իբրեւ երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ հաշտուել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»¹³:

Իսկ Սթոքս ի՞նչ կը մտածէր՝ ահա եւ այդ բրիտանական աղբիւրներէն. –

Թուրքերու կողմէ Հայաստանի յաջող ներխուժումը մասնակիօրէն փոխած է Միջին Արեւելքի կացութիւնը: Թուրքերը հակամէտ են Ազրպէյճանի հսկողութիւնը ունենալու, [իսկ] պոլշեիկները վճռած են Ազրպէյճանը Ռուսիոյ մէջ պահելու: Անհամաձայնութիւնը Թուրքիոյ եւ պոլշեիկներու ուստի անխուսափելի է: (Մենք) թշնամի ենք երկուքին ալ, բայց պիտի չկռուինք որեւէ մէկուն հետ:

Վայրկեանը պատեհ է երկուքէն մէկուն բարեկամութիւնը ապահովելու միւսին դէմ: Պոլշեիկներուն հետ բարեկամութիւնը կրնայ կեցնել իրենց ընթացիկ յառաջխաղացքը դէպի արեւելք եւ դէպի հարաւ, բայց իրենց քարոզչութիւնը պիտի շարունակուի: Այդ մեզի կրնայ նաեւ տալ հում նիւթեր, որոնց կարիքը շատ ունինք մեր ճարտարարտուեստին, եւ շուկաներ՝ մեր արտադրողներուն համար: Միւս կողմէ դժուար է հաւատալ մնայուն պոլշեիկեան վարչաձեռի: Թուրքերուն հետ բարեկամութիւնը մեզի պիտի արժէ թողլով մեր Թուրքիոյ մէջ յունական տարածումին թիկունք կանգնելու մեր քաղաքականութեան: Մեր կողմը պիտի բերէ ամբողջ իսլամութիւնը, եւ կենսական է մեր արեւելեան կայսրութեան շարունակման համար իսլամը մեր կողքին ունենալ: ... Վիհր Սիւնիներուն եւ Շիիներուն միջեւ լայն է եւ եթէ պէտք է, կարելի է լայնցնել: Ոչ մէկ մահմետական ազգ կայ, ուր մեր կշիռը առելի ծանր է, քան ուրիշ որեւէ օտար երկիր, եւ չկայ մէկը, որ մեր բարեկամութիւնը չուզէր: Պուխարայէն Բապուլ... Բապուլ մեր կողքին կրնանք ունենալ¹⁴:

Կը համարձակիմ վերոյիշեալը Ձերդ յորտութեան նկատաւման յանձնել: Եթէ եւ փափաքուի, Թիֆլիսէն Մուստաֆա Զեմալ փաշային հետ կապ կարելի է հաստատել¹⁵:

1946-ին, երբ Խ. Միութիւնը Կարս եւ Արտահանի համար պահանջ ներկայացուց, Ֆորէյն Օֆիսի հետախուզական բաժինը վարչապետին, վեց նախարարներու եւ թագաւորին համար պատրաստեց տեղեկագիր մը, որուն 47-րդ կետը կ'ըսէր. –

¹² Ալեքսանտր Խատիսեան, 1968, 291:

¹³ Սիմոն Վրացեան, 1958, 485:

¹⁴ Documents on British Foreign Policy, vol. XII, 1963, 170.

¹⁵ Գնդապետ Սթոքս Թիֆլիսէն Լորտ Զրոգոնին 6 նոյեմբեր 1920 թուակիր «անձնական» հեռագիր Լոնտոնի մէջ ստացուած 15 նոյեմբերին: Սոյն թիւ 480 «Գաղտնի/Ընդհանուր/363/19» բնութագրուած հեռագիրը:

Անհնատ պիտի ըլլար աննկատ թողույ գործողները հողային հատուցման պահանջի մը, որ հիմնուած պիտի ըլլար թուրքերուն կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ջարդերուն վրայ: Այս ջարդերը այնքան բարբարոս էին, որ աշխարհի յիշողութեան վրայ տեսական հետք մը ձգած են, եւ եթէ խորհրդային կառավարութիւնը ուզէ քարոզական պայքարի մը ձեռնարկել այս բողոքը վերյիշելով, շատ հաւանականօրէն բաւական համակրանք պիտի ստեղծէ համայն աշխարհի մարդկայնական շրջանակներու մէջ եւ կրնայ Թուրքիան դնել շատ ձախաւեր դիրքի մը մէջ, իբր Սեւ ոչխար թիւ 1¹⁶:

Վերի միտքերը պարզողները հետեւեալը կ'ըսեն այսօր. Ֆորէյն Օֆիսը կ'ընդունի, որ ջարդեր տեղի ունեցած են, բայց զանոնք չ'որակեր իբրեւ ցեղասպանութիւն: Ստորեւ պատասխան մը, որ անձնապէս ինծի դրկուած է 26 յունուար 2001-ին Ֆորէյն Օֆիսի կողմէ.

Բրիտանական իրերայաջորդ կառավարութիւնները դատած են, թէ փաստորէն բաւականաչափ երկդիմի է համոզուելու համար, թէ այս սարսափելի [1915-ի] դէպքերը պէտք է դասադրուին որպէս ցեղասպանութիւն, այնպէս ինչպէս սահմանուած է ՄԱԿի ցեղասպանութեան 1948-ի համաձայնութեան մէջ: Հարցը կը մնայ որպէս վիճաբանութեան նիւթ պատմաբաններու միջեւ¹⁷:

Իսկ Ֆորէյն Օֆիսի նորագոյն «Հայաստանի Սփիւռքը – իր դերը եւ ազդեցութիւնը» ամփոփ տեղեկագրին մէջ առանց վերապահութեան հայ սփիւռքի գոյացումը ստորեւ նշուած ձեւով կը պարզեն.–

[Սփիւռքահայերու մեծամասնութիւնը], շատախղճ են Օսմանական կայսրութեան նախկին քաղաքացիներու որոնք փախսան արդի Թուրքիոյ հողամասէն 1915-ի միջհամայնքային բռնութիւններու ընթացքին եւ անկէ ետք¹⁸:

Այս արդէն թուրք ժխտողականներու տեսակէտն է:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Լեւոն Վարդան, – 1975, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, Պէյրութ, 1975:

Խատիսեան Ալեքսանտր, – 1968, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968:

Ղարիբջանեան Գ. Բ., Սարգսեան Ե. Կ., 1919–1922 թթ, Թուրքիոյ ազգային ազատագրական պատերազմի բնոյթի վերաբերեալ, Արարատ օրաթերթ, Պէյրութ, 29 հոկտեմբեր 1984:

Նասիպեան Ազապի, Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը. 1915–1923, Պէյրութ, 1994:

¹⁶ F.O. 371/59247, F.O. Research Dept. Report of 4 April 1946, entitled «Armenian and Georgian claims of Turkish territory».

¹⁷ F.C.O., London, «Armenian Massacres and Holocaust Memorial Day», letter dated 26 January 2001 signed by Easter Dept.'s Paul Eason.

¹⁸ F.C.O. Armenian's Diaspora – Its Role & Influence – on the Internet.

- Վրացեան Սիմոն**, – 1958, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1958:
Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, vol. XII, London, 1963.
- Lloyd George D.** – 1938, The Truth About the Peace Treaties, London, 1938.
- Messerlian Zaven**, A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide, Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Նոր շրջան Բ–Գ հատոր, Անթիլիաս:
- Toynbee Arnold**, – 1967, Acquaintances, London, 1967.